

Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)

Water Resources of Anatolia in Ancient Age (Middle and East Anatolia)

Veli ÜNSAL*

ÖZET

Her insan topluluğu dünya üzerinde bir yer işgal eder. Başka bir ifade ile insan topluluklarının tümü coğrafi bir mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplulukların maddi hayatlarına değişik biçimlerde etki etmektedir. Örneğin, deniz kenarında oturan insanlarla yaylalarda oturanların, nehir kenarında oturanlarla bozkırlarda oturan toplumların yaşantıları birbirinden farklıdır. Bu durumda tarihi olaylar toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi mekânların toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tarih boyunca insanlar bir coğrafyayı yerleşim yeri olarak seçerken dikkat ettikleri en önemli unsurlardan biri su kaynaklarına yakınlıktır. Hatta Anadolu'da kurulan krallıkların birçoğu yerleşim yeri olarak su kaynaklarının bulunduğu coğrafyaları kendilerine mekân olarak seçmişlerdir. Örneğin, M.Ö. II. binin ortalarından itibaren Anadolu'ya hâkim olan Hitit Devleti Kızılırmak'ın bulunduğu bölgeye yerleşirken, M.Ö. I. binin ilk çeyreğinde güçlü bir krallık haline gelen Phrygler Sakarya havzasına, M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı ise Van ve Urmiye gölleri arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Adı geçen krallıklardan Hititler ve Phrygler Orta Anadolu, Urartular ise Doğu Anadolu'daki su kaynaklarının bulunduğu alanları kendilerine uygun görmüşlerdir.

Su kaynakları Anadolu'da kurulan krallıkların yayılım alanlarını etkilediği gibi, krallıklar arasında gerçekleşen siyasi olaylarda da etkili olmuştur. Bilindiği gibi Eskiçağ tarihinde siyasi sınır kavramı geçerli değildir. Bunun yerine coğrafya sınır olarak belirlenmiştir. Nitekim Med ve Lydia Krallıkları arasında, M.Ö. 585 tarihinde gerçekleşen savaş sonunda Kızılırmak her iki devleti birbirinden ayıran bir sınır olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Doğu Anadolu'nun önemli su kaynaklarından olan Aras ve Dicle Nehirleri hala sınır görevi görmektedirler.

Tüm bunların yanında Eskiçağ literatürüne göre, bir bölgeye yerleşen insan topluluklarının, kendi isimlerini buldukları coğrafyaya vermeleri bilinen bir yöntemdir. Anadolu'daki su kaynaklarının hemen hepsi Eskiçağda, günümüzde kullanıldıkları isimlerden farklı isimlerle anılmışlardır. Bunlardan Kızılırmak'a Hititler tarafından Marasantiya, Grekler tarafından ise Halys isimleri verilmiştir. Sakarya Nehri'ne Hititler tarafından Sahiriya/Siyanda ve Grekler tarafından Sangarios ismi verilirken, Aras Nehri'ni Grekler Araxes/Arax ismiyle anmışlardır. Ayrıca Dicle Nehri Sümerler tarafından Idigna, Akadlar tarafından Idiglat ve Grekler tarafından Tigris isimleri ile anılırken; Fırat Nehri Sümerler tarafından Buranun, Akadlar tarafından Purattu ve Grekler tarafından Euphrates isimleri ile anılmıştır.

Bu çalışmada su kaynaklarının isimlerinden Eskiçağdaki önemlerine, krallıklar arasında geçen siyasi olaylardaki rollerinden antik kaynaklarda rastlanan kayıtlarına kadar birçok konudaki özelliklerine değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Kızılırmak (Halys), Sakarya (Sangarios), Aras (Araxes), Dicle (Tigris), Fırat (Euphrates).

Araştırmanın Türü: Araştırma

ABSTRACT

Human communities have remained under the influence of geographical factors until recently. Besides this, a human community is not such a being which accept the geographical factors as they are and remain indifferent to such conditions as plant and animal communities do, but is a living creature which attempts to change, to challenge against them.

There is a geographical location on which every civilization that has experienced historical events is established. The most important role in spread and expansion, or dissipation and destruction of a civilization is assumed by the natural conditions of the time. A political formation established on a geographical territory that is extremely rich of favorable climate conditions, fertile soils and water resources will undoubtedly develop.

History has three never changing main elements. Place (location) time and human. Historical events cannot be clearly explained without any one of them. In order to have a better understanding of the history, not only the geography on which human communities live, but also how the geographical factors influence the lives of people living on a location should be known. Hence, what the history requires is not an absolute knowledge of geography. On the contrary, what the history requires is the influence of the soil, waters and seas of that location on the people living on it. Human is a living creature using and dominating the natural resources, recognizing their boundaries, and adapting to several things which he cannot overcome.

Geographical factors have positively or negatively influenced human communities and political, economical, religious and cultural lives of such communities, and are continuing to influence albeit not as intense as formerly.

Each human community occupies a place on the world. In other words, all the human communities have geographical location. Geographical location influences the material lives of the human communities living on it in different ways. For instance, lives of the people settled on seaside and of people settled on flatlands, lives of people settled along rivers and of people settled on moorlands are different from each other. In this case, historical events should be tried to be explained within the framework of the influences of geographical locations on which communities live on the communities.

* Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi

Throughout the history, one of the most important elements in choice of a geography as a settlement area by people has been closeness to water resources. Moreover, many kingdoms established in Anatolia have chosen the geographies where water resources are located as settlement area. For instance, while the Hittite State, which has dominated Anatolia since the mid-IIInd millennium B.C., settled on the region comprising Kızılırmak, the Phrygians, which became a strong kingdom in the first quarter of Ist millennium BC, settled on the Sakarya basin, and the Urartian Kindom, which emerged between the 9th-6th centuries BC, settled on the region between Van and Urmiye lakes. Among the said kingdoms, the Hittites and Phrygians found the water resources areas in Middle Anatolia, and the Urartians found the water resources areas in East Anatolia suitable for themselves.

This was the case for the villages just as was for kingdoms and cities. First villages were concentrated on a junction point, along shores of a river, on cross points of rivers, or nearby a resource.

Water resources have both influenced the spread areas of the kingdoms established in Anatolia and been influential on the political events that have taken place between the kingdoms. As it is known, the concept of political boundary is not applicable in the Ancient Age history. Instead, the geography has been identified as boundary. Thus, at the end of the war that took place in the Ancient Age between Med and Lydian Kingdoms in 585 B.C., Kızılırmak emerges as the boundary separating the two states from each other. Furthermore, Aras and Dicle Rivers, which are among the most important water resources of Anatolia, still serve as a boundary.

Besides all these, according to the Ancient Age literature, the fact that human communities which settle on a region give their names to the geography they settle on is a known method. Almost all of the water resources located in Anatolia have been called with such names that are different from those used in the Ancient Age. Among these which are covered by this study, Kızılırmak has been called with the names Marasantiya and Halys, Sakarya has been called with the name Sangarios, Aras has been called with the name Araxes, Fırat and Dicle rivers have been called with their Sumerian and Akkadian names as well as such names as Euphrates and Tigris.

Anatolia, which has had the most important natural resources and located at the junction point of the world since the most ancient ages, has always been attention-attractive with its many regions and different geographical characteristics isolated from each other with mountain ranges. In virtually every age of the history, it has been split into neighborhoods having various cultural characteristics. These have over time turned into regions bearing different geographical names, where different ethnical groups live.

It is very usual that people living in Anatolia have given several names to the localities they lived on. Some of these names have disappeared, whereas some have not changed although others have settled on that region. Besides this, the geography of Anatolia show great variation in terms of elevation, climate, water resources and strategy.

Middle and East Anatolia Regions, which are subject of this study, which have extremely rich history and natural resources, constitute a central region located between Mediterranean and Mesopotamia on the south, Iran on the east, Black Sea on the north, Caucasia on the north-east, and Aegean Sea on the west by their geographical locations. Hence, this region is a junction point of the ancient civilizations which have shined and faded thousands of years ago. East Anatolia's high flatlands and Middle Anatolia's moorlands had all the favorable features to meet needs of the people who have lived in the prehistoric ages. They had attracted people with plentitude of the water resources, presence of natural shelters, meadow and forest areas and particularly plentiffulness of hunt animals. Today, although Middle and East Anatolia Regions exhibit a semi-naked appearance, it is very likely that they were such regions covered by dense forests and winter-resistant forests along the creeks and brooks flowing curved within the basins in prehistoric ages.

Both Middle Anatolia region and East Anatolia region are on such locations which could be considered adequate in terms of water resources. Most important water resources of Middle Anatolia are Kızılırmak and Sakarya rivers, and their branches, Delice and Porsuk creeks. Most important water resources of Middle Anatolia Region are Aras, Fırat and Dicle rivers, and their branches, Kura, Karasu, Murat and Habur. The water resources called with these names nowadays have influenced either settlement potential or settlement density of Middle and East Anatolia for both prehistoric and historical ages.

Prehistoric cave drawings in East Anatolia Region and accommodation places in Middle Anatolia are very important in terms of enlightening the prehistoric ages of both Anatolia and neighbor countries. When reviewed the archeological map of both Middle Anatolia region and East Anatolia region, a dense settlement is encountered in prehistoric ages, particularly in the Bronze Age.

Number of written documents on to the prehistoric ages of Middle and East Anatolia has increased since the mid-IIInd millennium B.C., and are increasing day by day. While in these ages the most important political formation in Middle Anatolia was the Hittite State, which had chosen the curve of Kızılırmak as central territory for itself, a number of Hurri states are mentioned about for East Anatolia. It has now been understood that the central region of the Hurrians was the Van Lake field.

We encounter the Hittites and Phrygians, who have chosen for themselves the area where water resources existed, Kızılırmak and Sakarya basins, in the early Ist millennium B.C. in Middle Anatolia, and the Urartian State, which has settled on the region occupied by the Hurris and established a strong kingdom in East Anatolia.

Just like for the villages and cities, one of the most important requirements for the states to be able to survive is water resources. While not the most important, the trouble suffered in the water resources and the accompanying drought are remarkable among the reasons that have been influential in collapse of the Hittites.

Water resources, in another words, running water network, is of utmost importance today as was in the past. Particulars of water resources in many aspects from their names to their importance in the Ancient Age, from their roles in the events that have taken place between the kingdoms to their records encountered in ancient will be addressed in this study.

Keywords: Kızılırmak (Halys), Sakarya (Sangarios), Aras (Araxes), Dicle (Tigris), Fırat (Euphrates).

The type of research: Investigation.

Giriş

Tarihî olayların meydana geldiği, her medeniyetin üzerinde kurulduğu bir coğrafi mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında en önemli rol zamanın doğal şartlarıdır. Elverişli iklim şartları, verimli topraklar ve su kaynakları açısından son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan bir siyasî oluşumun gelişeceği kesindir. Bu yüzden coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların siyasî, ekonomik, dinî ve kültürel hayatlarını olumlu ya da olumsuz olarak etkilemiştir ve eskisi kadar yoğun olmasa da etkilemeye devam etmektedir. Her insan topluluğu dünya üzerinde bir yer işgal eder. Başka bir ifade ile insan topluluklarının hepsi bir coğrafi mekâna sahiptir. Coğrafi mekân, üzerinde yaşayan toplulukların maddî hayatlarına değişik biçimlerde etkili olmaktadır. Örneğin, deniz kenarında oturan insanlarla yaylalarda oturanların, nehir kenarında oturanlarla bozkırlarda oturan toplumların yaşantıları birbirinden farklıdır. Bu durumda tarihî olaylar, toplumların üzerinde yaşadıkları coğrafi mekânların, toplumlara etkileri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmalıdır.

En eski çağlardan beri dünyanın en önemli doğal kaynaklarına sahip olan ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu, birbirinden sıradağlarla soyutlanmış, pek çok bölge ve farklı coğrafi özellikleri ile daima dikkat çekici olmuştur. Tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür.

Diğer farklı yerlerde olduğu gibi Anadolu'da yaşayan insanların yaşadıkları çevreye bazı adlar vermiş olmaları son derece olağandır. Bu adlardan bazıları kaybolmuş, bazıları ise o bölgeye başkalarının yerleşmesine rağmen değişmemiştir. Ayrıca yükselti, iklim, su kaynakları ve strateji açısından Anadolu coğrafyası oldukça çeşitlilik göstermektedir.

Hem Orta Anadolu hem de Doğu Anadolu Bölgelerinin arkeolojik haritasına bakıldığında Neolitik ve Kalkolitik devirlerden daha çok, özellikle Tunç Çağında yoğun bir iskânla karşılaşılır. Bu durum Anadolu'nun geneli için de geçerlidir. Bugünkü kadar olmasa da tarih öncesi çağların diğer dönemlerine oranla söz konusu bölgelerdeki nüfusun Tunç Çağının başlarında daha çok arttığı söylenebilir.

M.Ö. II. bin yılın ortalarından itibaren Orta ve Doğu Anadolu'nun tarihî çağlarına ait yazılı belgelerin sayısı artmış ve her geçen gün artmaktadır. Bu dönemlerde Orta Anadolu'daki en önemli siyasî yapı Kızılırmak yayını kendine merkezî topraklar olarak seçen Hitit Devleti iken, Doğu Anadolu için ise takım Hurri memleketlerinden bahsedilir. Artık Hurrilerin merkezî bölgesinin Van Gölü sahası olduğu anlaşılmıştır.

Orta Anadolu'da, M.Ö. I. binin başlarında ise, kendilerine su kaynaklarının olduğu alanı, Kızılırmak ve Sakarya havzalarını seçen Hititler ve Friglerle, Doğu Anadolu'da ise Hurrilerin oturduğu bölgeye yerleşerek güçlü bir krallık kuran Urartu Devleti ile karşılaşılır.

Tıpkı köyler ve şehirler gibi devletlerin de varlıklarını sürdürebilmeleri için en önemli gereksinimlerden biri su kaynaklarıdır. Hititlerin yıkılmasında etkili olan nedenlerden en önemlisi olmamakla birlikte su kaynaklarında yaşanan sıkıntı ve beraberinde gelen kuraklık dikkate değerdir.

Gerek Orta Anadolu gerekse Doğu Anadolu bölgeleri su kaynakları açısından yeterli sayılabilecek bir konumda bulunmaktadır. Orta Anadolu'nun en önemli su kaynakları Kızılırmak ve Sakarya Nehirleri ile bunların kolları olan Delice ve Porsuk çaylarıdır. Doğu Anadolu Bölgesinin en önemli su kaynaklarını ise Aras, Fırat ve Dicle Nehirleri ile bunların kolları Kura, Karasu, Murat ve Habur'dur. Günümüzde bu isimlerle adlandırılan söz konusu su kaynakları Orta ve Doğu Anadolu'nun gerek tarih öncesi ve gerekse tarihî çağlardaki hem yerleşme potansiyelini hem de yerleşme yoğunluğunu etkilemiştir.

Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan tarih öncesi çağlara ait mağara resimleri ile Orta Anadolu'da bulunan konaklama yerleri, gerek Anadolu'nun ve gerekse komşu ülkelerin tarih öncesi çağlarını aydınlatması bakımından çok önemlidir.

1. Kızılırmak

1.1. Bugünkü Durumu ve Coğrafi Özellikleri

Adını içerisinde tuz ve jips bulunan genellikle kıvılcımlı, kumlu-killi topraktan almaktadır. Sınırlarımız içerisinde doğan ve denize dökülen, en uzun su kaynağımızdır. Kızılırmak bu özelliği ile Anadolu'nun en uzun ve en önemli vadilerinden birini oluşturur. Sivas ili İmranlı ilçesinin doğusundaki Kızıldağ'dan (3025

m.) doğan ve 1355 km. uzunluğa sahip olan Kızılırmak (Atalay, 1992; 145), İç Anadolu'nun tümünü büyük bir yay çizerek dolaşır ve Bafra burnundan Karadeniz'e dökülür. Bu yönüyle Kızılırmak sularını denize ulaştıran açık bir havzaya sahiptir. Havza alanı bakımından ise Fırat'tan sonra ikinci sırada yer alır (Güney, 2004; 53).

Sivas'ın İmranlı, Zara ve Hafik ilçelerinden sonra güneybatıya yönelen ırmak, Kayseri ili sınırlarına girdiğinde dar bir vadide akışını sürdürür. Nevşehir ili Avanos ilçesine kadar yine aynı doğrultuda yoluna devam eder. Avanos'tan sonra Gülşehir'e kadar doğu-batı doğrultulu ilerleyen nehir, artık inebileceği en güney noktaya kadar inmiştir. Gülşehir'den sonra yönünü kuzeybatıya çeviren ırmak Kırşehir platosuna girer. Bu yörede vadisi genişleyen ırmak yer yer ova görünümüne bürünerek Hirfanlı Baraj Gölünü oluşturur. Bir süre kuzey yönünde akan Kızılırmak, Kırıkkale sınırlarına girdikten sonra kuzeydoğuya yönelir ve bu bölgede en uzun kollarından biri olan Delice'yi sularına katar. Bu bölgeden sonra kuzeybatıya yönelerek Çorum sınırlarına girerek Osmancık ve Kargı ilçeleri yakınlarında keskin dirsekleri yapar. Önce Devrez Çayını, sonra ise Gökırmak'ı alarak akışını sürdürür ve Bafra ovasında denize dökülür (Güney, 2004; 53-54).

Anadolu'nun birçok nehri gibi düzensiz bir rejime sahiptir. Kar ve yağmur suları ile beslendiğinden zaman zaman sel karakteri gösterir (Yücel, 1958; 113, 141; Atalay, 1992; 143).

1.2. Eskiçağda Kızılırmak

Anadolu'nun ortasında yer alan Kızılırmak Hititler tarafından Marasantiya (Monte ve Tischler, 1978; 261-262; Ertem, 1973; 92, 197; Ünal, 1989; 32), antik kaynaklar tarafından ise Halys adıyla anılmıştır (Strabon XII. 3, 39; Herodotos I, 72). Kızılırmak'ın en önemli kolu antik kaynaklarda Kappadoks¹ olarak bilinen Delice çayıdır.

Kızılırmak'ın ismi ile ilgili en aydınlatıcı bilgilere antik yazarlardan Strabon'da rastlanır. Strabon, Kızılırmak'ın adının anlamı konusunda şu ifadeleri kullanır:

“...Ksimene'de “halai” denen tuzlalar vardır. Irmağın buna izafeten Halys ismini aldığı zannedilmektedir...” (Strabon XII. 3, 39).

Strabon, Hals kelimesinin Hellence tuz anlamına geldiğini belirtir. Kızılırmak bugünkü adını ise içerisinde tuz ve jips bulunan topraklardan alır.

Strabon'da Kızılırmak'la ilgili bir başka kayıt, yine nehrin isminin nereden geldiği, nehrin kaynaklarını nereden aldığı ve antik çağda hangi yöreleri birbirinde ayırdığı ile ilgilidir. Ayrıca Strabon Kızılırmak'ın o döneme ait bir tasvirini de yapar:

“Bundan sonra Halys Irmağı'nın ağzına gelinir. Irmak “Halai” yakınından geçtiği için bu ismi almıştır. Kaynakları Pontos ülkesinin civarında Büyük Kappadokia'daki Kamisene'dedir² ve batıya doğru çoğalarak akar ve sonra Galatia'yla Paphlagonia arasından kuzeye doğru dönerek, bu iki ülke arasındaki sınıryla, Beyaz Syria'lıların (Kappadokia'lılar) ülkelerinin sınırını meydana getirir. Hem Sinopitis'te ve hem de Bithynia'ya kadar uzanan ve envelve sözü edilen kıyının gerisindeki topraklarda gemi yapımı için olağanüstü eberişli olan ve kolaylıkla ibraç edilebilen kereste bulunur. Masa yapmak için kullanılan tahtayı bu ağaçlardan elde ederler. Bütün toprakları işlenmiş olan ve denizden biraz yukarıda bulunan bu ülke zeytin ağaçlarıyla kaplıdır” (Strabon XII. 3, 12).

Strabon'dan başka Herodotos'ta bize Kızılırmak hakkında bilgi verir. Her iki yazar, Küçük Asya'nın sınırlarını çizirken Halys'ten bahsederler. Strabon, Küçük Asya'nın doğu sınırının Halys ile çizildiğini belirtirken Herodotos'a atıfta bulunur (Strabon XII.1, 3). Herodotos ise Asya coğrafyası için, Halys ırmağının üst yanına düşen toprakları, Yukarı Asya'yı önerir (Herodotos I, 130). Belki de Herodotos'un Küçük Asya coğrafyası için işaret ettiği alan, Halys'in batısında kalan topraklardır. Burada bizim için önemli olan konu, Kızılırmak'ın Eskiçağda dikkate değer bir yere sahip olduğu ve belki de en önemlisi, Anadolu ve Asya coğrafyalarının sınırlarını çizmek için kullanıldığıdır.

Bundan başka Herodotos'ta, Kızılırmak'ın nereden doğduğu, hangi bölgelerden geçtiği, hangi ülkeleri birbirinden ayırdığı ve nereye döküldüğü hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

¹ Sevin, eskiçağ yazarlarından Plinius'a atıfta bulunarak, Kızılırmak'ın en büyük kolu olan Delice çayının adının Kappadoks olduğunu ve Kappadokia adının bu çayın adından kaynaklandığını belirtir (Sevin, 1998; 47; Sevin, 2007; 216).

² Pontos Kappadokia'sı ile Büyük Kappadokia arasında, içinde Halys Irmağının kaynakları olan ülke. Bu bölge ismini, Kamisa adı verilen bir kaleden almıştır (Strabon, 326).

Herodotos, Kızılırmak'ın yayıldığı alanı belirtirken şu ifadelerle yer verir:

“Kappadokia’lıları Yunanlılar, Suriyeli derler. Bu Suriyeliler, Pers egemenliğine düşmeden önce Med’lere bağlıydılar. Med’lerin toprakları ile Lydia’lılarınkiler arasında sınır Halys ırmağıydı ki bu ırmak Ermenistan dağlarından çıkar. Kilikia’dan geçer, Matien’leri sağna, Phrygia’yı soluna alıp, bu iki ülke arasında akar; bu ülkeleri geçtikten sonra, kuzeye doğrularak Kapadokia Suriyelileri ile sol kıyıdaki Paphlagonia arasında sınır çizer. Demek ki Halys ırmağı hemen hemen bütün Asya’yı bir kıydan öbürüne kesmiş olur, bir yanda Kıbrıs adasının karşısına rastlayan kıyı, öbür yanda Karadeniz kıyıları. Burası bir çeşit boyun noktasıdır ve ayağına çabuk bir adam bu yolu beş günde alabilir”. (Herodotos, I. 72).

Herodotos’a göre, Lydia krallarından Alyattes ülkesinin sınırlarını daha da büyütmek ve ülkesine yeni topraklar katmak için, Med Devleti ile beş yıl sürecek olan bir savaşa kalkışmıştı. Savaş sırasında ve sonrasında gerçekleşen olaylar ile Kızılırmak'ın bu savaş sonunda yapılan anlaşmada nasıl bir rol oynadığını yine Herodotos’tan öğreniyoruz.

“...Lydia’lılar ve Med’ler arasında beş yıl süren bir savaş çıktı, sık sık Med’ler Lydia’lıları dövdüler, sık sık da onlar tarafından dövüldüler. Hele bir seferinde tubaf bir gece savaşına tutuştular; savaş denkle koşullar altında sürüyordu ki, altıncı yılda, bir çarpışma sırasında ve ortalığın en çok karışmış olduğu anda bir anda gündüz, birden yerini karanlığa bıraktı. Bu ışık tutulmasını Miletos’lu Thales, İonya’lılara daha önceden bildirmişti, yalına, gününe kadar. Ama Lydia’lılar ve Med’ler gün ortasında gece olduğunu görünce, çarpışmayı kestiler ve hemen bir anlaşma bir barış sözleşmesi yaptılar...”. (Herodotos, I. 74).

Miletos’lu Thales’in M.Ö. 28 Mayıs 585 olarak bildirdiği güneş tutulmasının bu savaş sırasında gerçekleşmesi bize hem Lydia ve Med Devletleri arasında medyana gelen savaşın tarihini hem de savaş sonunda Kızılırmak'ın üstlendiği rolü göstermesi açısından önemlidir. Bu savaş sonunda yapılan anlaşma³ ile Kızılırmak Anadolu’yu ikiye ayıran bir sınır olarak karşımıza çıkar (İplikçioğlu, 1990; 86-87; Sevin, 1982b; 286-287). Kızılırmak'ın batısı Lydia Devletinin, doğusu ise Med Devletinin sınırı olmuştur (Tekin, 1998a; 70.; Tekin, 2008; 88.; Memiş, 2005; 197). Bu sınır, dar anlamda iki devleti, geniş anlamda ise eski batı ve eski doğuyu birbirinden ayıran bir sınırdır. Bilindiği gibi Eskiçağ tarihinde siyasî sınır kavramı pek geçerli değildir. Bunun yerine coğrafya sınır olarak belirlenmiştir. Kızılırmak'ın bu durumu, söz konusu olaya örnek teşkil eder. Ayrıca, Kızılırmak bu sınırlardan başka Kilikia’nın sınırları çizilirken de karşımıza çıkar (Bahar, 1991; 23). Yine Herodotos’a atıfta bulunarak Kızılırmak'ın Kilikia’dan geçtiğini aktaranlar da vardır (Baydur, 1970; 87).

Alyattes’ten sonra Lydia’nın başına geçen Kroisos döneminde ise Lydia Devletinin toprakları genişlemiş ve krallık neredeyse imparatorluğa dönüşmüştür. Herodotos, Kroisos’un kim olduğu ve Lydia ülkesinin bu dönemde hangi coğrafyalara kadar uzandığını şu ifadeleri ile belirtir:

“Kroisos doğuştan Lydia’lydı, güneyden girip Syria ve Paphlagonia arasında akan ve Karadeniz denilen denizdeki Boreas rüzgârı yöresinde son bulan Halys ırmağının beri yakasındaki ulusların tyrami olan Alyattes’in oğluydu...”. (Herodotos I.6).

Ayrıca Herodotos, Kroisos’un Lydia devletini bir imparatorluk haline getirdiğinden bahisle, Kızılırmak'ın beri yakasındaki uluslardan sayılan Kilikia ve Lykia’dan başka diğerlerinin hepsinin Lydia’lılara boyun eğdiğinden bahseder (Herodotos, I.28). Konumuzu ilgilendirdiği şekliyle, biz, Herodotos’un bu ifadelerinden Kızılırmak'ın bu dönemde Lydia’nın imparatorluk sınırlarını çizdiğini anlıyoruz.

Kızılırmak'ın savaşlarda oynadığı role ait bir başka örnek ise Medlerden sonra bölgeye hâkim olan ve gerek Lydialılarla gerekse Batı Anadolu’daki Yunan şehir devletleri ile ilişkileri olan Persler dönemindedir. Herodotos, Kızılırmak'ın o günkü durumu ve savaş sırasında gelişen olaylar hakkında bize bilgi verir:

“Kroisos, Halys kıyılarına vardığı zaman askerlerini mevcut köprülerden geçirmiştir, ben öyle sanıyorum; ama Yunanistan’da yaygın olan söylentiye bakılırsa, ona ırmağı aşmanın çaresini Miletos’lu Thales göstermiştir. Kroisos’un, diyorlar, çok canı sıkılıyordu, çünkü onlara göre, demin söylediğim köprüler o zaman kurulmuş değildiler. O sırada onun konak yerinde bulunan Thales, ırmağı ordunun sol yakasında görüyordu ve onu sağ yakadan da akattırdı. Şöyle yaptı bu

³ Sevin’e göre, Lydia ve Med Devletleri arasında gerçekleşen bu savaş “Kızılırmak Savaşı”, savaş sonunda yapılan anlaşma ise “Kızılırmak Barışı”dır. Eskiçağ literatürüne göre, bir bölgede bulunan buluntuların ya da bir coğrafya da gerçekleşen olayların o coğrafyanın ismine göre belirlenmesi bilinen bir yöntemdir. Bu yöntemden yola çıkarak, bize göre de söz konusu savaş ve sonrasında yapılan barışın, Kızılırmak yakınlarında gerçekleştiğinden hareketle, bu isimle adlandırılması doğru olacaktır (Sevin, 1982b; 286-287).

işi: Derin bir hendek kazdırttı, konak yerinin ters yönünden giriyor ve çevresini dolandıktan sonra gene ilk yatağına dönüyordu; ve böylece ikiye bölünmüş olan ırmağı aşmak daha kolay olmuştu. Kimileri, “Eski yatağı büsbütün kurutuldu”, diyecek kadar ileri giderler. Ama ben, bunu kabul edemem, öyle olsaydı, ırmağı dönüştürme nasıl geçebilirdi?”. (Herodotos I, 75).

Herodotos, iki krallık arasında gerçekleşen bu savaşın galibinin olmadığını, yenen ve yenilenin belli olmadığını belirtir. Ancak bizim için önemli olan Kızılırmak'ın o dönemdeki tasviridir.

Bunlardan başka Kızılırmak, Anadolu'da en eski dönemlerden itibaren gerek ticarî gerekse başka amaçlı kullanılan yollar üzerinde yer alarak bazı görevlerde üstlenmiştir. Bilindiği gibi hem Eskiçağda hem de günümüzde kullanılan yol güzergâhları, Anadolu'nun arızalı bir topografik yapıya sahip olmasından ötürü genellikle akarsu yataklarını takip etmiştir. Bu tarihsel yolların en önemlilerinden biri ise Hititler döneminde de varlığı bilinen ancak en işlek olarak Persler zamanında kullanılan, Anadolu'yu batıdan doğuya doğru kat ederek, en uzun mesafesine topraklarımızda rastlanan bir yoldur (Akurgal, 1986; 25). Her ne kadar, Herodotos söz konusu yolun Ephesos'tan başlayıp, Sousa'da sona erdiğini belirtse de yolun izlediği coğrafya hakkında farklı görüşler mevcuttur⁴. Herodotos, bu yolun ayrıntılı bir tanımlamasını yaptığı eserinde, yolun Kızılırmak üzerinden geçtiğini belirterek şu ifadele yer verir.

“...Phrygia sınırında Halys ırmağına rastlanır, bu ırmağı geçebilmek için buraya hakim durumda olan sıradağları ve ırmağı gözaltında bulunduran önemli bir kaleyi, aşmak gerekir...” (Herodotos V, 52).

Batı Anadolu kıyılarından başlayıp, Güneybatı İran'a kadar ulaşan ve Pers kralı I. Darius tarafından geliştirilen bu yol Herodotos tarafından “Kral Yolu” olarak adlandırılmıştır (Herodotos V, 52).

Bu yol aracılığı ile Ege kıyıları Doğu Anadolu ve Suriye üzerinden Kuzey Mezopotamya bağlanıyordu. Bu yol, birçok coğrafyayı birleştiriyordu. Bir görüşe göre, Phrygia toprakları hem bu anayolun bağlantısını sağlıyor, hem de Phryglere komşularının gözünde itibar sağlıyordu (Sevin, 1982a; 248)

Bir başka antik yazar Strabon'da da Kızılırmak hakkındaki bazı bilgilere rastlanır. Kappadokia'nın sınırları ve bu bölgedeki şehirlerden bahseden Strabon, Kappadokia kralı V. Ariarathes'in Kızılırmak üzerine bir baraj yaptırdığını belirtir (Strabon XII. 2, 8). Ancak bir süre sonra barajın çökmesi ile Kappadokia ve Galatia toprakları sular altında kalmış ve bundan zarar gören bölge halkı, V. Ariarathes'ten 300 talentlik bir tazminat almışlardı (Tekin, 1998a; 203).

Strabon'un bu durum hakkındaki ve o zamanın Kızılırmak'ı hakkında tespitleri ise şöyledir:

“...Melas⁵ dar bir geçitte Halys'e⁶ bağlandığından kral Ariarathes buraya bir baraj yaparak komşu ovayı denize benzer bir göl haline sokmuş ve bazı adaların –Kykladlar gibi- dış dünya ile ilgisini keserek, burada çocukça zevklerle vakit geçirmiştir. Fakat birden baraj çökmüş, sular tekrar yayılmış ve bu şekilde dolan Halys Kappadokia toprağının birçoğunu silip süpürmüş, birçok iskân ı ve ekili araziyi bozmuş, ayrıca Phrygia'yı ellerinde tutan Galatia'luların ülkelerine de oldukça zarar vermiştir...” (Strabon XII. 2, 8).

Biz buradan belki de Kızılırmak üzerine yapılan barajlardan biri hakkında ilk bilgilere ulaşırız.

Bunlardan başka, Herodotos gibi Strabon'da Kızılırmak'ın sınır rolüne değinir. Strabon, Paphlagonia ülkesinin sınırlarını çizerken şu ifadelerle yer verir:

“...Şu halde Paphlagonia, doğuda Halys ırmağı'yla, güneyde Galatlar ve Phryg'ler, batıda Bithyn'ler ve Mariandyn'ler ve kuzeyde Eukseinos'la sınırlanmıştır. Şimdi bu ülke, her ikisi de Halys ırmağı'ndan Bithynia'ya kadar uzanan iç kısım ve kıyı kısmı olmak üzere ikiye ayrılmıştır...” (Strabon XII. 3, 9).

Akarsular çoğunlukla sınır oluşturmak gibi bir özellik de üslenmişlerdir. Konumuzun kapsamına giren su kaynaklarının tümü bu özelliklerini Eskiçağda da korumuşlar ve bazen bu yönleri ile ön plana çıkmışlardır.

⁴ Herodotos'a göre bu yol, 2.500 km. uzunluğa sahiptir. Ege kıyılarını İran'a bağlayan Kral Yolu'nun başlangıcı, izlediği güzergâhlar ve son durağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu yolun gerek başlangıcı ve sonu gerekse güzergâhları konusunda ayrıntılı bilgi için bk., Ramsay, 1960; 38 vd.; Sevin, 2007; 4-13.

⁵ Sarımsaklı Suyu, Türkler tarafından “Karasu”, Strabon tarafından ise “Melas” adı ile anılmıştır. Strabon, Kızılırmak'ın kolu olan Sarımsaklı Suyu için; *“...kentin önünde ovada bir de ırmak vardır, ismi Melas'tır; kentten yaklaşık kırk stadion uzaklıktadır ve kaynakları kentin seviyesinden daha aşağıda bir yerde bulunur...”* ifadelerini kullanır (Strabon XII.2, 8). Sarımsaklı Suyu, kaynağını Bünyan'ın doğusundan alır. Bünyan ilçe merkezi yakınlarından geçer ve akışını sürdürerek Kayseri ovasına iner.

⁶ Sarımsaklı Suyu Kızılırmak'ın kollarından biridir ve Fırat'a dökülmez. Strabon'da muhtemelen Halys yazılması gerekirken Euphrates olarak yazılmıştır. Ayrıca bu konu hakkındaki eleştiriler için bk; (Baydur, 1970; 15).

Sonuç olarak Kızılırmak en eski çağlardan beri Anadolu'nun en önemli su kaynaklarından biri olmuş, üzerinde hem irili ufaklı şehirlerin ve hem de büyük uygarlıkların kurulmasını sağlamıştır.

2. Sakarya Nehri

2.1. Bugünkü Durumu ve Coğrafi Özellikleri

Sakarya Nehri 824 km. uzunluğu ile Kızılırmak ve Fırat Nehri'nden sonra Anadolu'nun üçüncü en uzun su kaynağıdır (Atalay, 1992; 145). Eskişehir'in Çifteler ilçesi yakınlarındaki Sakaryabaşı adı verilen kaynaktan doğar. Yazılıkaya Platosu ve Emir dağları yakınlarından birçok kollar alarak sularını artırır.

Sakarya Nehri kaynağını aldıktan sonra önce güneydoğuya yönelir. Orta Anadolu bozkırlarından ve İçbatı Anadolu'nun ormanı azalmış yörelerinden geçerken bol alüvyon taşır. Bu bölgeden sonra önce kuzeye sonra batıya yönelerek Koroğlu ve Sündiken dağları arasında dar ve derin boğazlardan geçer. Bu sahadan sonra kuzeye yönelir ve Orta Anadolu bozkırlarından getirdiği alüvyonu Osmaneli ve Adapazarı ovalarını oluşturmada kullanır (Güney, 2004; 64). Tektonik yapısına uygun olarak "S" çizer ve yukarı çıkırında düzlüklerden geçtiği için ova görünümüne kavuşur. Son olarak Sakarya ili Karasu ilçesinin batısından Karadeniz'e dökülür.

Sakarya Nehri aktığı çığır boyunca irili ufaklı birçok kolla beslenir. Bunların başlıcaları, Porsuk, Kırmir suyu, Ankara Çayı, İnegöl, Göksu ve Mudurnu çayıdır. Yağmur ve kar suları ile beslenen Sakarya Nehri, düzensiz bir rejime sahiptir. Bu düzensiz rejimden ötürü aşağı havzasında zaman zaman taşkınlara neden olur (Atalay, 1992; 143, 147-148). Nehrin en yüksek su akımı Nisan, en düşük su akımı ise Ekim ayıdır (Güney, 2004; 64; Atalay, 1992; 147).

2.1. Eskiçağda Sakarya Nehri

Eskişehir yakınlarından kaynağını alan Sakarya Nehri, Orta Anadolu'nun en önemli su kaynaklarında biridir. Hititler tarafından Sahirija ya da Sahiriya olarak isimlendirilen nehir (Ertem, 1973, 115; Ünal, 1989; 32; Sevin, 2007; 33), antik kaynaklar tarafından ise Sangarios adıyla anılır (Homeros III, 187; Strabon XII. 3, 7). Sakarya Nehrinin en önemli kolu antik kaynaklarda Tembris olarak bilinen Porsuk çayıdır (Umar, 1993; 776).

Sakarya Nehri hakkındaki bilgilere Strabon'da rastlanır. Strabon, Sakarya Nehrinin kaynaklarını aldığı yerden uzunluğuna kadar, Phrygia ve Bithynia'nın sınırlarını çizmesinden Phrygia'ya sağladığı katkılara kadar birçok konuda bilgi verir.

Strabon ilk olarak nehrin kaynaklarını aldığı bölgeyi, boyutlarını ve yakın çevresini şu ifadelerle anlatır:

"Khalchedon ve Herakleia arasında akan Psillis, Kalpas ve Sangarios vardır. Bu sonuncusu ozan (Homeros) tarafından söz konusu edilmektedir. Sangarios'un kaynakları, Pessinous'tan yüz elli stadion uzaklıkta olan Sangia köyü dolaylarındadır. Irmağın büyük bir kısmı Phrygia Epiketos'ta ve ayrıca Bithynia'nın bir kısmında akar; bu suretle, Hellespontos Phrygia'sında bulunan Modra'da başlayan Gallos Irmağı'yla birleştiği yerden hesap edilirse, Nikomedia'dan üç yüz stadion'dan biraz daha uzaktır. Burası Phrygia Epiketos'la aynı ülkedir ve vaktiyle Bithynia'lılar tarafından zapt edilmiştir. Elvelce gidiş geliş uygun olmadığı halde şimdi elverişli olan ırmak, denize döküldüğü yerde Bithynia'nın sınırını oluşturur. Bu kıyının ötesinde Thynia Adası bulunur. Bildirilen otu denem bitki Herakleia topraklarında yetişir. Bu kent Khalchedonia tapınağının aşağı yukarı bin beş yüz stadion ve Sangarios Irmağı'ndan da beş yüz stadion uzaklıktadır." (Strabon XII. 3, 7).

Sakarya Nehrinin kaynağını aldığı yer hakkında bir başka öneriyi de Livius yapmıştır. Livius, Strabon'un aksine, Sakarya Nehrinin Sangia köyü yakınlarından değil, Adoreus dağından doğduğunu ifade eder (Livius XXXVIII. 18, 8).

Strabon'da geçen Sakarya Nehri ile ilgili bir başka kayıt Bithynia'nın sınırlarının çizilmesi noktasında karşımıza çıkar. Strabon'a göre Bithynia'nın kuzey sınırını Sakarya Nehri çizer (Strabon XII. 4, 1).

Bilindiği üzere Pessinous, Phryglerin en önemli dini merkezlerinden biridir. Strabon, Pessinous'u hem "Tanrılar Anası"nın tapınağının bulunduğu kent, hem de büyük bir ticaret merkezi olarak tanımlar. Strabon'un Pessinous'un önemli bir ticaret kenti olduğu hakkındaki görüşlerine biz de katılıyoruz. Zira Herodotos'un Kral Yolu adını verdiği bu yol, önce Pessinous'tan geçiyor, daha sonra ise Sakarya Nehri ni aşıyordu (Ramsay, 1960; 31; Sevin, 2007; 9). Strabon bu kentin Phrygler için öneminden ve bu kentteki Kybele tapınağının isminin nereden geldiğinden bahsettikten sonra, kentin yakınından geçen Sakarya Nehri

ve çevresindeki Phryg iskân kalıntılarına değinir. Strabon Sakarya Nehri yakınındaki kalıntılar ve Phrygialılar hakkında bazı bilgiler verir:

“...Kybele ismini Kybelon Dağı’ndan aldığı gibi Dindymene ülkesi de ismini üst tarafındaki Dindymon Dağı’ndan almıştır. Yakınında Sangarios Irmağı akar ve bu ırmağın üzerinde eski Phrygi’lulara, Midas’a, hatta kendi devrinden önce yaşamış olan Gordios’a ve diğerlerine ait iskân kalıntılarına rastlanır; bu izler kentlere ait olmayıp büyük köyler niteliğindedir...” (Strabon XII. 5, 3).

Strabon eserinin bir başka bölümünde Phryglerin, Sakarya Nehri çevresine yerleştiklerini kanıtlar gibi ifadeler kullanır:

“...O zaman bu Phrygia’lılar kimlerdir? “Sangarios kıyıları boyunca kamp kuran” kimlerdir?...” (Strabon XIV. 5, 29).

Strabon’un Sakarya Nehri ve çevresiyle ilgili olarak anlattıklarından yola çıkarak Phryglerin kendilerine yurt olarak neden Sakarya Havzasını seçtiklerini daha iyi anlarız. Phryglerin Sakarya Nehri yakınlarına yerleştikleri Homeros tarafından da dile getirilmektedir (Homeros XVI, 719). Ayrıca, Phryglerin yerleşim alanları sadece Sakarya Havzası değildi. Phrygler, Kızılırmak’ın doğusundaki geniş alana da yayılmışlardı.

Sakarya Nehri ve çevresi ile Kızılırmak havzası, Phryglerden sonra Galatlara ev sahipliği yapmıştır. Galatların Sakarya ve Kızılırmak havzasına, yerleştiklerini söyleyen Pausanias, bu durumu şöyle ifade eder:

“Galatlar’ın büyük bir bölümü gemilerle Asia’ya geçtiler ve buradaki kıyıları yağmaladılar. Bir süre sonra Pergamon kenti halkı Galatlar’ı denizden içeri sürdü. Bunlar Gordios’un oğlu Midas’ın önceki tarihlerde kurmuş olduğu Phrygialular’ın Ankyra kentini fethederek, şimdi Sangarios ırmağının öte yanındaki topraklara yerleşmişlerdir” (Pausanias, 1.4.5).

Sakarya Nehrinin doğusunda kalan bu bölgede, üç büyük Galat boyu yerleşmişti. Bu boyların tümü farklı farklı bölgelere dağılmışlardı. Bu boylar; Tolistoboglar, Tektosaglar ve Trokmiler’di. Tolistoboglar Sakarya Nehri ile Porsuk Çayının (Tembris) birleştiği alana Tektosaglar ve Trokmiler ise Kızılırmak havzasına yerleşmişlerdi.

Sakarya Nehri ve yakın çevresinde tarih öncesi çağlara ait birçok yerleşmeye rastlanması ve tarihî çağlarda da bu yerleşmelerin daha büyük organizasyonlara dönüşmesi bize bölgenin kesintisiz bir yerleşme gördüğünü gösterir.

3. Aras Nehri

3.1. Bugünkü Durumu ve Coğrafi Özellikleri

Doğu Anadolu’nun en önemli su kaynaklarından biri olan Aras Nehrinin toplam uzunluğu 1059 km., ülkemiz sınırlarındaki uzunluğu ise 584 km.dir (Atalay, 1992; 145).

Aras Nehri, Bingöl dağlarının Erzurum ili sınırlarında kalan kuzey yamaçlarından doğar. Önce güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu akar. Tekman havzasındaki kollarla güçlenen nehir, Palandöken dağlarının doğu uzantılarını derin vadilerle yararak Küllü yakınlarında kuzeydoğuya yönelerek Pasinler ovasına iner ve Pasinler Çayını alır. Bu alandan sonra tektonik alanlardan geçerek yönünü doğuya çevirir. Horasan’da Zivin suyunu alan nehir, yine derin görünümlü bir vadiden geçer. Bu bölgeden sonra keskin bir dirsekle güneydoğuya yönelir. Kağızman yakınlarında dar ve derin vadilerden kurtularak genişler ve düzlük alanlarda akmaya başlar. Tuzluca’nın kuzeyinde önemli kollarından biri olan Arpa Çay’ı aldıktan sonra Sürmeli Çukuru da denilen İğdir Ovasına girer. Bu ovada geniş bir yatak içerisinde ilerleyen Aras Nehri güneydoğuya doğru yönelerek, Türkiye-Ermenistan sınırını çizer. Bu alandan sonra Aras Nehrinin sınırlar arasında akma işlevi devam eder ve Türkiye-Nahçıvan sınırını oluşturur. Bu bölgede irili ufaklı birkaç çayı da sularına katan Aras, doğuya doğru akışını sürdürerek, başka iki ülkenin, Ermenistan ile İran’ın doğal sınırını oluşturur. Bu sınırdan sonra kuzeydoğuya yönelen Aras bu bölgede ise, bir süre, Azerbaycan-İran sınırını çizer. Bu alandan sonra Kür (Kura) Nehri ile birleşir (Güney, 2004; 157-158). Böylece suları artan ve bir müddet geniş bir deltada akan Aras, sularını Hazar Denizine boşaltır (Atalay, 1978; 59; Atalay, 1992; 143).

Aras Nehrinin yatağı büyük ölçüde yüksek ve dağlık alanlardadır. Hatta nehrin suları Türkiye topraklarında birçok yerde donar. Aras’ın aktığı bölgelerde kışların uzun sürer. Kasım ve Nisan arasında kar yerde kaldığı ve erimediği için bu aylarda suları azalır. Ancak Mayıs ve Haziran aylarında karların erimesine bağlı olarak taşar ve birçok yerde taşkınlarla sebep olur (Atalay, 1992; 148).

Düzensiz bir rejime sahip olan Aras Nehrinin suları, sonbahar ve kış aylarında oldukça azalır ve kısmen sulama amaçlı kullanılır (Atalay, 1992; 143-144).

3.2. Eskiçağda Aras Nehri

Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Aras Nehri, antik kaynaklarda Araxes, Arax gibi isimlerle anılmıştır (Herodotos I, 2002). En önemli kolu Ksenophon'un⁷ Phasias olarak adlandırdığı Pasinler Çayıdır (Ksenophon IV. VI. 4).

Nehir hakkındaki ayrıntılı bilgilere Herodotos'ta rastlanır. Herodotos, Aras Nehrinin büyüklüğünden nereye döküldüğüne kadar, yakın çevresinde yaşayan halklardan Perslerin seferlerinde üstlendiği görevlere kadar, nehir hakkında pek çok bilgi verir:

“Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerine göre daha küçüktür; anlaşılacağına göre, içinde aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır. Orada yaşayan insanlar, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar...” (Herodotos I, 202). Herodotos, Aras Nehri hakkında verdiği bu ilk bilgilerden sonra yine nehrin görünümünü açıklamaya devam eder.

“Kyros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes gibi, Arax da, Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür. Bunlardan biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çığ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağız, bir engele çarpmadan Hazer denizine dökülür” (Herodotos I, 202).

Aras hakkında bir başka bilgi ise Massagetlerle Persler arasında gerçekleşen mücadelelerde karşımıza çıkar. Aras Nehri de Kızılırmak gibi krallıklar arasında gerçekleşen mücadelelerde bazı roller üstlenmiştir. Herodotos, Pers Kralı Kyros'un Massagetlerin ülkesini ele geçirmek için Massagetlerdeki yönetim değişikliğinden faydalanarak bir takım isteklerde bulunduğunu, istekleri gerçekleşmeyince de bu ülkeye sefere çıktığını belirtir. Burada bizim için önemli olan Aras Nehri ile ilgili şu kısımdır.

“...Kyros, bileyi söktüremeyince, ordusunu Arax üzerine vurdu ve Massaget'lere karşı açıktan sefer hazırlığına girişti; ordu geçebilsin diye, ırmak üzerine köprüler atıyor, kayıklar üzerine kuleler yükletip ırmağı aşırıyordu” (Herodotos I, 205).

Herodotos, Perslerle Massagetlerin mücadelelerinde, Massagetlerin galip ayrıldığını ve Kyros'un öldürüldüğünü belirtir. Ayrıca Massagetlerin özelliklerinden bahsederek, onların Aras Nehri üzerinde balıkçılık yaptıklarını toprağı ekip biçmediklerini ifade eder (Herodotos I, 216).

Bunlardan başka Aras Nehri'nin sınır çizen nehir olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Günümüzde birçok ülkenin sınırını çizen Aras, geçmişte de Asya'nın sınırlarını çizmiştir. Bu durumun en güzel örneğini yine Herodotos'ta bulmaktayız.

“İran'dan batıya doğru Asya ülkeleri bunlardır. İranlılardan daha uzakta Med'ler, Saspeir'ler ve Kolkhis'liler, tanyeri ve gündoğusu bölgelerine doğru Asya, güneyden Erythreia deniziyle, kuzeyde Hazer denizi ve doğuya doğru akan Araxes ile sınırlıdır...” (Herodotos IV, 40).

Sınır aşan su kaynaklarımızdan biri olan Aras, Doğu Anadolu denince akla gelen en büyük akarsularımızdan biridir. Eskiçağda olduğu gibi günümüzde de geçtiği bölgelerdeki şehirlerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Eskiçağlarda doğaya bağlı kalmak dünyanın her yerinde rastlanan bir durumdur (Akurgal, 1986; 22). Çalışmaya konu olan nehirlerin tümünün yakın çevresinde oluşan yapılanmaların hepsinde bu durum söz konusudur.

4. Dicle Nehri

4.1. Bugünkü Durumu ve Coğrafi Özellikleri

Dicle Nehrinin topraklarımız üzerindeki uzunluğu 523 km., toplam uzunluğu ise 1900 km.dir (Atalay, 1992; 145). Güneydoğu Toroslar'dan kaynağını alan nehre, bu bölgede birçok kaynak suyu katılır ve nehrin suları çoğalır. Toroslar'ın kalker katmanlarını dar ve derin boğazlarla yaran ve genişlemeye fırsat bulamadan vadi tabanında sıkışmış şekilde bir süre akan Dicle Nehri, Diyarbakır'ın kuzeyinde bir drenaj alanı oluşturur (Güney, 2004; 135).

⁷ Ksenophon'un, Onbinlerin Dönüşü adlı eserinde, Yunanlıların dönüş yolunda, Doğu Anadolu'da izlediği güzergâh hakkında bazı öneriler yapılmıştır. Bunlardan biri için bk., Sagona, 2004; 299 vdd.

Diyarbakır'a kadar kuzey-güney doğrultulu akan nehir bu bölgede Karacadağ'ın bazaltik kütesine çarparak bir yay çizer. Bu bölgede birçok çay olarak giderek genişler ve ova görünümü kazanarak vadi tabanında akmaya devam eder. Diyarbakır'dan sonra doğuya yönelen Dicle Nehrine bu bölgede Batman, Garzan, Bitlis ve Botan çayları katılır. Bu çaylar Dicle'ye kendi taşıdığından daha fazla su katarlar. Bu alandan sonra Dicle Nehri önce keskin bir dirsekle güneye sonra ise güneydoğuya yönelir. Midyat Dağının doğusu ve Cudi Dağının batısında dar bir boğaza girer. Cizre yakınlarında Kızılsu'yu alan Dicle, bu bölgeden sonra Türkiye-Suriye sınırını oluşturur. Doğudan Türkiye-Irak sınırını çizen Habur Irmağını alır ve topraklarımızı terk eder (Güney, 2004; 135-136). Ülke sınırlarımızdan çıktıktan sonra Musul'un güneyinde Zap suyunu alarak güçlenir. Güneydoğu yönünde akışını sürdüren Dicle Nehri, Basra körfezine dökülmeden önce Fırat Nehri ile birleşir (Atalay, 1992; 143).

4.2. Eskiçağda Dicle Nehri

Anadolu'nun doğusundan kaynaklarını alan Dicle Nehri, hem Doğu ve Güneydoğu Anadolu için hem de Mezopotamya için vazgeçilmez su kaynaklarından biridir. Dicle Nehri, antik kaynaklarda Tigris, Sümerler⁸ tarafından Idigna/Idigina ve Akkadlar tarafından ise Idiglat olarak adlandırılmıştır (Bahar, 2010; 38). Ksenophon'a göre Dicle Nehrinin en önemli kollarından biri Zapatas (Ksenophon II. V. 1) olarak geçen Büyük Zap, diğeri ise Kentrites (Ksenophon IV. III. 1) olarak geçen Botan çayıdır.

Dicle ve Fırat Nehirleri Eskiçağda birbirlerinden ayrı olarak Basra Körfezine dökülüyorlardı. Her iki nehrin taşıdığı alüvyonlar ile Basra Körfezi dolmuş ve bu bölgede bir başka akarsu ortaya çıkmıştır. Böylece Dicle ve Fırat Nehirleri Basra Körfezine dökülmeden önce Arapların Şattularap dedikleri bir akarsu ile denize dökülmektedirler (İplikçioğlu, 1990; 45).

Dicle ve kollarının suladığı topraklar tarihöncesi çağlardan itibaren her toplum için vazgeçilmez olmuş, tarihi çağlarda ise Asur devleti için büyük bir önem taşımıştır (Koroğlu, 2002; 449).

Herodotos Dicle Nehrinin kollarından biri olan Diyala (Gyndes) çayından bahsederken Dicle Nehri ile ilgili olarak şu ifadelerle yer verir:

"...Dicle de Opis kenti yakınından geçip Erythreia denizine dökülür..." (Herodotos I, 189).

Dicle, geçtiği alanlara neredeyse hayat veren nehirlerden biridir. Herodotos, Dicle Nehrinin suladığı alanlarda yetiştirilen ürünlerden ve bunların o ülke insanlarına sağladığı katkılardan bahsederken şu ifadeleri kullanır:

"...Zira bütün Babil, Mısır'da olduğu gibi, kanallarla çizilmiştir. Bu kanalların en büyüğüne kayıklar da girebilir; bu kanal, ufukta kış güneşinin doğduğu nokta doğrultusundadır. Fırat'tan çıkıp başka bir ırmağa, yanında Ninive'nin kurulmuş olduğu Dicle'ye doğru akar. Bildiğimiz toprakların en bereketlisi bu topraktır ve en çok Demeter ürünü burası verir; buna karşılık incir, bağ ve zeytin gibi ağaç ürünleri yetişmez. Ama Demeter ürünleri bakımından o kadar iyi bir topraktır ki, en az bire iki yüz ve bereket yıllarında bire üç yüz verir. Buğday ve arpa yapraklarının genişliği dört parmağı bulur. Darı ve susam ağaç gibi boy verir; bu buyun ne kadar olduğunu biliyorum ama söylemeyeceğim, çünkü şunu iyi bilirim ki, Babil'e gitmemiş olan bir kimse, tabul için söylediklerime bakıp çoktan şüpheye düşmüştür. Burada insanlar, zeytinyağı kullanmazlar; yaği susamdan çıkarırlar. Bütün ovada palmyeler yetiştirilmiştir; çoğu yemiş verir, yiyecek, şarap ve bal yapılır; biz incire nasıl bakarsak onlar da bunlara o kadar iyi bakarlar..." (Herodotos I, 193).

Bir başka antik yazar Ksenophon'a göre ise Dicle Nehri etrafına bereket getiren nehirlerden olduğu kadar, Anadolu'nun aşılması zor olan nehirlerinden de biridir (Ksenophon III. V). Sadece belirli geçitler aracılığı ile ulaşma izin verir.

Bunlardan başka Herodotos'a göre, Pers Kral Yolu üzerinde yer alan bir başka nehir ise Dicle'dir. Bununla beraber Dicle Nehri, Kral Yolu'nun güzergâhına, kuvvetle muhtemel, günümüzdeki sınırlarımızın ötesine geçtikten sonra girmektedir. (Sevin, 2007; 13). Herodotos, Dicle Nehrinin Kral Yolu'nun güzergâhına girmesi ile alakalı olarak şunları ifade eder:

"Ermenistan içinde her biri bir garnizonla tutulan on beş konaklık yol vardır, elli altı buçuk parasang tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle'dir; ikinci ve üçüncü aynı yerden

⁸ Sümerler bu bölgeye yerleştikleri zaman Dicle ve Fırat Nehirlerinin yakınlarında yer alan bataklıkları açtıkları kanallar aracılığı ile kurutarak bu coğrafyayı daha yaşanabilir bir yer haline dönüştürmüşlerdir. Daha sonra ise bu bölgede büyük şehirler kurmuşlardır (Memiş, 1990; 22)

çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar, birincisi Ermenistan'dan, öbürü Matien'lerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes'dir..." (Herodotos V, 52).

Dicle ve Fırat Nehirleri dünyanın büyük su kaynakları içerisinde yer aldıklarından bunların doğal sınırları yoktur. Söz konusu nehirler, Anadolu'dan Mezopotamya'ya, Mezopotamya'dan da Anadolu'ya yapılan istila hareketlerinde geçiş özelliği taşımışlardır.

Tüm bunlar Dicle Nehrinin Eskiçağdaki bir nevi tasviri olduğu kadar, aynı zamanda yerleşmelerin neden su kaynaklarının yakınlarına kurulduğunu da açıklaması açısından önemlidir. Hatta mekân kavramının önemi o kadar büyüktür ki, krallıkların oluşumunda bizzat karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mezopotamya'daki devletler Dicle ve Fırat Nehirlerinin varlığından dolayı ortaya çıkmışlardır (İplikçioğlu, 1997; 24; Memiş, 1990; 10).

5. Fırat Nehri

5.1. Bugünkü Durumu ve Coğrafi Özellikleri

Fırat Nehrinin toplam uzunluğu 2800 km.dir. Ülkemiz topraklarındaki uzunluğu ise 971 km.dir (Atalay, 1992; 145). Nehrin kuzey kolu Karasu, doğu kolu ise Murat'tır. Nehir, Keban Baraj gölünden çıktıktan sonra Fırat adını alır.

Kuzey kolu, Karasu:

Erzurum'un kuzeydoğusundaki Kargapazarı dağlarının batı yamaçlarından doğar. Erzurum Ovasında batı-doğu doğrultulu akışını sürdürür (Atalay, 1978; 59). Erzincan ili sınırlarına girdikten sonra keskin bir dirsekle güneye döner. Bir süre bu yönde akışını sürdürür ve batıya yönelir. Munzur dağlarından geçerken birkaç çayı daha bünyesine katar. Bu bölgede dar ve derin vadilerden geçer. Munzur dağlarını geçtikten sonra artık ırmak özelliği göstermez ve kaynağını Tecer dağlarından alan Çaltı Suyu ile birleşerek Keban Baraj gölünün su seviyesinin en yüksek noktasına çıkmasını sağlar (Güney, 2004; 141).

Doğu kolu, Murat:

Tek başına bile Doğu Anadolu'nun en önemli ve büyük ırmaklarından biridir. Van Gölünün kuzeyindeki Aladağların kuzey yamaçlarından doğan Murat, önce kuzeydoğu yönünde akar ve sonra batıya yönelerek Ağrı il sınırlarına girer. Ağrı ve Malazgirt ovaları arasında güneybatı doğrultulu akar. Malazgirt Ovasından sonra ise batıya yönelir. Murat Suyu, Muş Ovası ile Bingöl-Genç Ovaları arasında dar ve derin vadilerden geçer ve epeyce kaynakla birleşir (Güney, 2004; 143). Genç Ovası ve Palu'yu aştıktan sonra ise sularını Keban Baraj Gölüne boşaltır.

Fırat Nehri ve onun ana kolları olan Karasu ve Murat, yağmurlu ve karlı rejim denilen, Doğu Anadolu'da hâkim olan karasal şartların hüküm sürdüğü bölgelerde görülen, bir rejime sahiptirler (Atalay, 1992; 146).

Fırat Nehri üzerine birçok baraj yapılmıştır. Bunlardan ilki Keban Barajı, ikincisi nehrin güneydoğu Toroslar'ı dar ve derin vadilerle geçtiği noktada yapılan Karakaya Barajı, üçüncüsü ise güneydoğu Anadolu'nun coğrafyasında önemli değişikliklere sebep olan Atatürk Barajıdır (Güney, 2004; 144-145). Fırat üzerine yapılan bu büyük boyutlu barajlardan başka, daha küçük boyutlu barajlar da yapılmıştır.

Fırat Nehri, Birecik ve Karkamış arasında genişleyerek akar. Ülkemiz sınırlarını terk etmeden önce Nizip suyunu alır. Aşağı çığırında sulama amaçlı kullanılması, birçok kola ayrılması ve buharlaşmanın etkisi ile akımı zayıflar. Bir süre bu şekilde aktıktan sonra Şattülarap'ta, Dicle Nehri ile birleşerek Basra Körfezine dökülür (Atalay, 1978; 59).

5.2. Eskiçağda Fırat Nehri

Antik kaynaklar tarafından Euphrates, Sümerler tarafından Buranın ve Akkadlar tarafından ise Pu-rat-tu olarak isimlendirilen Fırat Nehri sadece Anadolu için değil geçtiği tüm coğrafyalar için çok önemli bir su kaynağıdır (Bahar, 2010; 38). Fırat Nehrinin en önemli kollarından biri, Ksenophon'da Teleboas olarak geçen Karasu'dur (Ksenophon IV. IV. 1).

Herodotos, Fırat Nehrinin kaynağını aldığı yerden sularını boşalttığı yere kadar, nehir üzerinde kurulan şehirler için öneminden, geçtiği bölgelerde verimliliği ve üretimi artırmasına kadar birçok konuda bilgi

verir. Herodotos'ta Fırat Nehri ile ilgili olarak, ilk bilgilere nehrin eski Babil şehri için üstlendiği öneme değinirken rastlanır:

“İşte Babil böyle tabkim edilmişti. Bu kent iki mahalledir, zira Fırat denilen ırmak, içinden geçer; bu ırmak kaynağını Ermenistan'dan alır; büyük, derin ve hızlıdır; Erythreia denizine dökülür” (Herodotos I, 180).

Herodotos eserinin bir başka kısmında ise Fırat Nehrinin geçmişteki görünümüne dair bilgiler vermeye devam eder. Herodotos, insanların nehirden faydalanmak için nehir yatağında bazı değişiklikler yapmaya çalıştıklarını ifade ederek, insan eliyle gerçekleşen bu değişikliklerin yapılmasının nedenlerini, hem sulama yapmak hem de düşmanların nehri kolay geçmelerini önlemek olduğunu belirtir:

“Med'lerin ağır ve savaşçı güçlerini ve başka kentler arasında Niniveyi'de aldıklarını görerek, bunlara karşı elinden gelen bütün tedbirleri almıştır. Önce kenti ikiye ayıran ve eskiden düz bir çizgi halinde akan Fırat ırmağına, yukarı doğru kanallar kazdırarak, öyle girintili çıkıntılı bir yatak açtırdı ki, ırmak kimi Asur köyleri içinden üç kez geçer oldu...”, *“...İrmağın her iki yakasında birer bent yaptılar ki, büyüklük ve yükseklik bakımından hayran kalmaya değer. Bir de Babil'den epeyce yukarıda yapma bir göl açtırmış, ırmağın fazla sularını oraya akıttırmıştır; ırmağın kenarında ve az ötededir; derinlik olarak ırmak sularının hızına kadar kazdırmıştır; genişliği dört yüz yirmi staddır; çıkan toprak ırmağın iki yakasında yapılan setler için kullanılmıştır. Göl kazıldıktan sonra taşlar getirmişler ve gölün çevresini bir ributla çevirmişler. Bu iki işi yaptırması, ırmağı kıvrımlar içine kapaması ve su dolu bir çukur kazdırması şunun içindir ki, önce, birçok kanalla önü kesilen akıntı yavaşlamış olacaktı, bir de Babil'e, su yolundan ulaşabilmek için birçok dönüş yapmak ve bu dönüşler yüzünden göle çıkmak ve onun geniş çevresini dolaşmak gerekecekti. Ve bunları ülkesinin, düşmanın ilk olarak gireceği bölgesinde yaptırmıştı...”* (Herodotos I, 185).

Herodotos ifadelerinin devamında Fırat Nehri üzerinde gerçekleşen ulaşım faaliyetlerinden ve nehri geçebilmek için yapılan köprülerden bahseder. Bilindiği gibi eski çağlarda insanlar tümüyle coğrafyaya bağımlı olarak yaşamışlardır. Ancak coğrafyaya hükmetme faaliyetleri de yok değildir. Herodotos'un aşağıda yer alan ifadelerinden coğrafyanın insanlar üzerindeki etkilerinin yavaş yavaş azaldığı anlaşılmaktadır.

“...Kent iki mahalleye ayrılmıştı, arada ırmak vardı, eski krallar zamanında bir yandan öbürüne geçmek için kayığı binmek gerekiyordu ve bu, bana kalırsa pek rahat bir şey değildi. O da şöyle düşündü; fazla suları akıtmak için bir yapma göl açılırken bu arada bir başka ant kazanma fırsatı da çıkıyordu. Önce kocaman taşlar yontturdu ve taşlar hazır, kazma işi de tamam olunca, ırmağın suyunu, kazılmış olan çukura çevirtti; burası doluncaya kadar geçen süre içinde, ırmak yatağı tamamen kurudu; o zaman ırmağın, kentin içinden geçen bölümünde, her iki yakasını ve kapıların ırmağa açılan yerlerini, kale bedenlerinde olduğu gibi, pişmiş tuğla ile örülmüş duvarlarla pekiştirdi; sonra kentin aşağı yukarı ortasına düşen bir yerde, taş ocaklarında getirtilen taşlarla ve bu taşları demir ve kurşunla birbirine tutturarak bir köprü kurdurttu...”, *“...Yapma göl, ırmak sularıyla dolup da sabici bir göl haline geldikten ve arada köprüünün yapımı da bittikten sonra, Fırat yeniden eski yatağına çevrildi; bu suretle hem yararlı bir su birikintisi, hem de bir köprü kazandırılmış oldu...”* (Herodotos I, 186).

Kızılırmak ve Aras gibi, Fırat Nehri de krallıklar arasında gerçekleşen bazı mücadelelerde, mücadele alanının ortasında kalmıştır. Perslerin Babil ülkesini ele geçirmek için kullandıkları güzergâh Fırat Nehri üzerinden geçmekteydi. Herodotos, iki krallık arasında gerçekleşen ve Perslerin zaferi ile sonuçlanan bu mücadelelerde Kyros'un başında olduğu Pers ordusunun Fırat Nehri üzerinden geçerken neler yaşandığını şöyle aktarır:

“...Orduyu iki noktada topladı, yukarıda ırmağın kente girdiği yerde ve aşağıda kentten çıktığı yerde; ve emir verdi, dedi ki, su, içine girilebilecek kadar çekildiği zaman, yürüyüp kente gireceksiniz. Bu durum alındıktan ve emir verildikten sonra, kendisi oradan çekildi, savaşta kullanılmayan hizmet birliklerini yanına aldı. Gölün yanına geldi, Babil kraliçesi ırmak ve göl için ne yapmıştıysa, o da aynı yaptı; ırmağın suyunu bir kanaldan geçirterek, bataklık halinde kalmış olan göle çevirtti, ırmak yatağının suları çekildi, içinden geçilebilir hale geldi. Bu sonuç elde edilince, zaten bu niyetle yerlerini almış olan Persler, Fırat yatağından geçerek Babil'e girdiler, sular yeteri kadar alçalmıştı, askerinin dizlerinin az üstüne kadar ancak çıkabiliyordu...” (Herodotos I, 191).

Herodotos, Babil'in düşüşü ve bunda Fırat Nehrinin üstlendiği görevden bahsettikten sonra, Nil Nehrinin yaptığı gibi Fırat Nehrinin taşkınlarla sebep olmadığını da aktarır.

“...sulama sayesinde ekin büyür, buğday gelişir; Mısır'dakine benzemez, ırmak kendiliğinden taşıp ekili toprağı basmaz; sulama insan eliyle ve sulama borularıyla yapılır...” (Herodotos I, 193).

Bunlardan başka Herodotos, Fırat Nehrinin Anadolu ve Mezopotamya arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerde de söz konusu olduğunu belirtir. Anadolu ve Mezopotamya arasında yapılan bu ticaret Fırat Nehrinin ve akıntının izin verdiği bölgelerde nehir üzerinden ve büyüklü küçüklü gemilerle, diğer yerlerde ise muhtemelen Ermenistan'a dönüşte eşekler tarafından yürütülmektedir. Herodotos, bu durumu şu şekilde ifade eder:

“...Babil'e inmek için ırmağı inen kayıklar yuvarlak ve deriden yapılmışlardır. Asurya'nın üst yanına düşen Ermenistan'dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya, eni boyu bir, başı kaçı belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına bırakırlar; belli başlı yükleri palmiye ağacından yapılmış fiçilerdir, bunların içine şarap doldurulmuştur. Geminin düğümüne iki tane ıskarmozsuz kürekle bağlanır, bunları ayakta duran iki kişi kullanır; birisi küreği bu yana çekerken öbürü tersine iter suyu. Bu gemiler kimi zaman pek büyük olurlar, öbürleri daha küçüktür. En büyükleri beş bin talant ağırlığa kadar yük alabilirler. Her gemide canlı bir eşek bulundururlar; büyüklerinde daha çok vardır. Böylece su üzerinde giderek Babil'e varırlar, taşıdıkları öteberi malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur, Ermenistan'a dönerler; zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur. Ermenistan'a vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar” (Herodotos I, 195).

Kızılırmak gibi Fırat Nehri de Anadolu'da en eski dönemlerden itibaren gerek ticari gerekse başka amaçlı kullanılan yollar üzerinde yer almıştır. M.Ö. I. binin ortalarından itibaren Anadolu'nun en işlek yollarından biri olan Kral Yolu üzerinde bulunan Fırat Nehri, günümüzde olduğu gibi geçmişte de aşılması zor olan noktalardan biri idi. Akış hızı oldukça yüksek olan nehir ulaşım açısından büyük bir sorun oluşturmaktaydı. Söz konusu yolun Fırat Nehri üzerinden ancak birkaç noktadan geçmek mümkün oluyordu. Herodotos, bu yolun Fırat Nehri üzerinden geçen kısmı için şu ifadelerle yer vermektedir:

“...Kilikia ile Ermenistan arasındaki sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaştır, ki adı Fırat'tır...” (Herodotos V, 52).

Herodotos'tan başka Strabon'da Fırat Nehrinin şehirlere hayat verme ve şehirler arasında sınır olma özelliği konusunda bize bilgi verir:

“...Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates Irmağı bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur...” (Strabon XII, 2, 1).

Fırat Nehri üzerinde sallar aracılığı ile ticari faaliyetlerin sürdürüldüğü ve bunların genellikle Anadolu ile Mezopotamya arasında yapıldığı bilinmektedir. Anadolu'dan, Yukarı Fırat bölgesinden, elde edilen çınar ağacı, granit ve bazalt Mezopotamya ve ötesine, Mezopotamya ve ötesinden elde edilen hurma, yün, silindir mühürler ile giyim ve ziynet eşyaları da Anadolu'ya getiriliyordu (İplikçioğlu, 1990; 62).

Fırat Nehri, M.Ö. II. binin ortalarında, Anadolu ile Mezopotamya arasında yapılan ticari faaliyetlerde de önemli bir rol oynamıştır. Anadolu ve Mezopotamya arasında sürdürülen ticaretin yapıldığı iki güzergâh bulunmaktaydı. Tahminlere göre kuzey ve güney yolu olarak isimlendirilen her iki güzergâhta Fırat Nehri aşmak zorundaydı (Memiş, 2005; 206-207).

Bunlardan başka Fırat Nehri, şehirlerin yanında krallıkların sınırlarını anlatmak için de kullanılmıştır. M.Ö. 9 yüzyılda Van merkezli güçlü bir devlet kuran Urartular, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde güneyde Kuzey Suriye'den, kuzeyde Kafkaslara, doğuda İran'dan batıda Fırat'a kadar sınırlarını genişletmiştir (Durmuş, 1993; 64). Benzeri bir durum Aras Nehri için de geçerlidir. Aras Nehri yakınlarında da Urartu arkeolojisine ait örnekler sıkça rastlanmaktadır.

Fırat Nehri, Doğu Anadolu'da insan yerleşiminin başladığı andan itibaren insanların temel gereksinimlerinden biri olan su ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu yönü ile nehir zaman zaman büyük krallıkların da karşı karşıya gelmelerinde etkili olmuştur.

Sonuç

İnsan topluluklarının su kaynaklarına yakın alanları tercih etmelerinin bazı sebepleri vardır. İnsanların yerleşik hayata geçmesi ile su kaynaklarını sulama amaçlı kullanması, arazinin tarıma izin vermediği coğrafyalarda balıkçılık yapması ve ulaşım faaliyetlerinde kullanması, bu sebeplerden bazılarıdır. En önemli sebep ise suyun yaşam kaynağı olmasıdır.

Son derece zengin tarihi, arkeolojik ve doğal kaynaklara sahip olan Orta ve Doğu Anadolu Bölgeleri coğrafi konumları itibariyle, güneyde Akdeniz ve Mezopotamya, doğuda İran, kuzeyde Karadeniz ile kuzeydoğuda Kafkasya ve batıda ise Ege Denizi arasında bir orta bölgedir. Bu nedenle bu bölge binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerin bir kavşak yeridir. Doğu Anadolu yüksek yaylası ile Orta Anadolu bozkırları tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için bütün elverişli özelliklere sahipti. Su kaynaklarının çokluğu, tabii sığınaklarının varlığı çayır ve ormanlık alanları ve özellikle zengin av hayvanlarının bolluğu insanlığı en eski çağlardan beri buralara çekmişti. Bugün Orta ve Doğu Anadolu Bölgeleri her ne kadar yarı çıplak bir görünüm arz ediyorsa da, tarih öncesi çağlarda vadiler arasında kıvrılarak akan çay ve dereler boyunca sık korular ve kışa dayanıklı ormanlarla kaplı bir bölgeydi.

Orta ve Doğu Anadolu Bölgeleri tarihi çağlara gelindiğinde ise birçok siyasi yapılanmaya sahne olmuştur. Bu siyasi yapılanmaların Orta Anadolu'da yer alanlarının en önemlilerinden biri, Akurgal'ın kendisine ün kazandıran deyimi ile, Anadolu'daki ilk büyük devlet olan Hititlerdir. Hititler gibi Orta Anadolu su kaynaklarını kullanan bir başka yapılanma ise hemen hemen tüm antik kaynaklarda kendileri ile ilgili bilgilere rastlanan, bazılarında "çok mutlu insanlar", bazılarında "iyi savaşçılar" ve bazılarında "lükse ve zevke düşkün insanlar" olarak tanımlanan Phrygler'dir. Doğu Anadolu'daki siyasi yapılanmaların en önemlisi ise Hurri memleketlerine yerleşen Urartular ile bunlarla mücadele eden diğer kavimlerdir. Tüm bu uygarlıkların kendilerine coğrafya olarak seçtikleri alanlar su kaynakları açısından zengin olan topraklardır.

Anadolu su kaynaklarının en önemlilerinden olan ve Orta Anadolu'da yer alan Kızılırmak ile Sakarya Nehirleri ülkemizde doğup ülkemizde denize dökülen nehirlerdir. Doğu Anadolu'da yer alan Aras, Dicle ve Fırat Nehirleri ise kaynaklarını ülkemizden almalarına rağmen topraklarımız dışında denize dökülen su kaynaklarımızdır.

Orta Anadolu'da yer alan Kızılırmak, tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşim potansiyelinin kendi coğrafyasında yoğunlaşmasını sağlamış, ticari ve ekonomik faaliyetleri etkilemiş, Hitit krallığının zenginleşmesinde ya da yok olmasında rol oynamıştır. Sakarya Nehri ise Phrygia ülkesi için büyük bir önem taşımış ve Kızılırmak gibi, Kral Yolu'nun kendi üzerinden geçmesinden ötürü çevresinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Doğu Anadolu'da yer alan Aras, Dicle ve Fırat Nehirleri ise büyük bir coğrafyanın su ve başka birçok ihtiyacını karşılayan nehirlerimizdendir. Söz konusu nehirler tarım alanlarından yoksun Doğu Anadolu topraklarının tarım dışındaki etkinliklerinin artmasını sağlamışlardır. Sınır ötesi nehirler olarak karşımıza çıkan Aras, Dicle ve Fırat Nehirleri, geçmişte olduğu gibi günümüz de çok keskin hatlarla olmamakla birlikte birçok coğrafyanın sınırlarını oluşturmuş ve oluşturmaya devam etmektedir.

Su kaynakları, köylerin, şehirlerin ve devletlerin yerleşim yerlerini belirlemede temel faktörlerden biri olduğu gibi, en eski çağlardan itibaren söz konusu yapılanmalar arasında sınır görevi görmüş ve bunlar arasında yaşanan bazı ilişkilerde de rol oynamıştır.

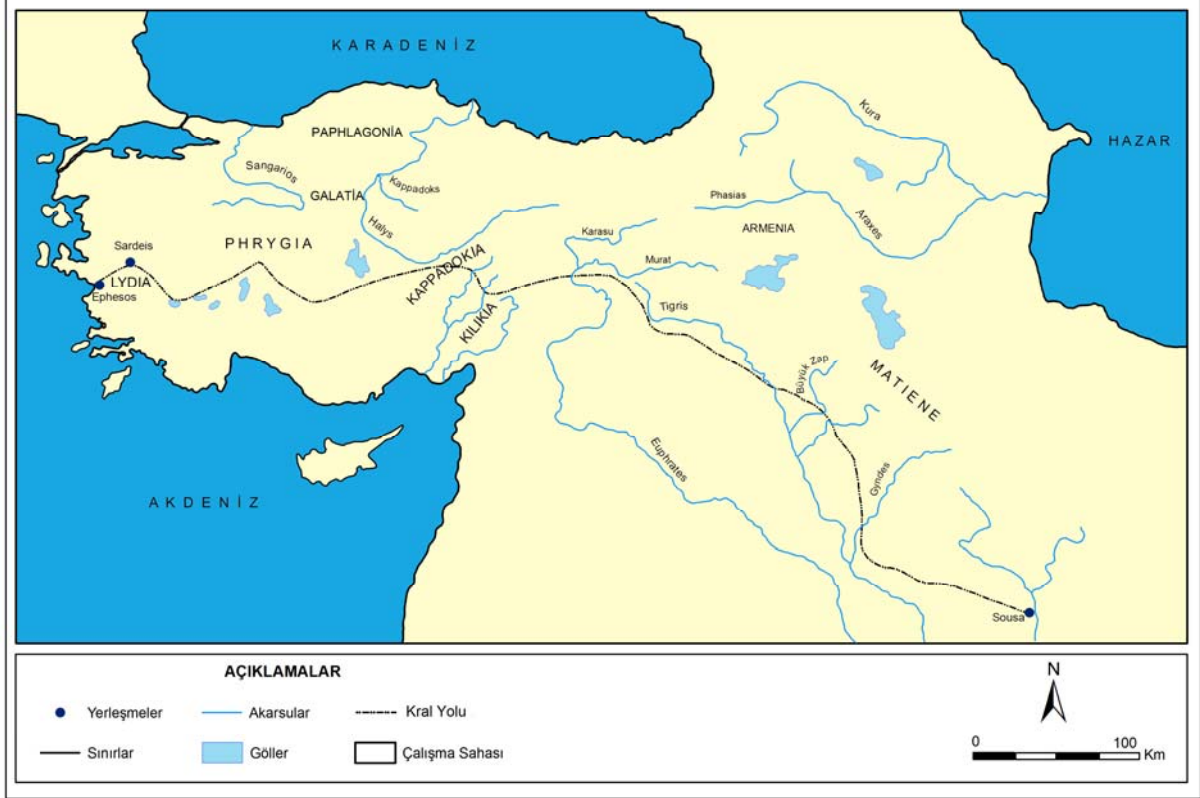
Ayrıca Dicle ve Fırat Nehirleri Eskiçağ tarihinin kapsamı ve zaman diliminin gelişmesi ve genişlemesini de sağlamışlardır. Önceleri Eskiçağ Tarihi denildiği zaman sadece eski batı aklı gelirken, eski doğu dillerinin çözülmesi ile eski batıdan çok daha önceye giden bir kültürün olduğu ortaya çıkmıştır. Dicle ve Fırat Nehirleri bu kültürlerin meydana gelmesinde en önemli etkenlerdir. Böylece Akdeniz Havzasından ibaret olduğu düşünülen Eskiçağ tarihinin kapsamını mekân olarak Önasya'ya kadar genişletmiş, zaman dilimi olarak ise eski batıdan çok daha eskilere götürmüştür. Ayrıca Dicle ve Fırat Nehirleri o kadar önemli nehirlerdir ki, iki nehir arasındaki ülke anlamına gelen Mezopotamya adı bu bölgeye kendilerinden ötürü verilmiştir.

Orta Anadolu'dan kaynaklarını alan Kızılırmak ve Sakarya Vadileri ile Doğu Anadolu'dan kaynaklarını alan Aras, Dicle ve Fırat Vadileri üzerinde eski çağlardan itibaren birçok kavim ve krallık varlığını sürdürmüştür. Bu vadilerde yaşayan krallıklar bu bölgelerde çok zengin, tarihi ve arkeolojik kalıntıların oluşmasına sebep olmuşlardır. Kızılırmak, Sakarya, Aras, Dicle ve Fırat Havzalarında oluşan tarihî ve arkeolojik veriler o kadar zengindir ki, bu konu hakkında daha kapsamlı ve farklı çalışmalar yapılabilir.

Kaynaklar

- Akurgal, E. (1986). “Anadolu Taribinin Oluşmasında Jeomorfolojik Özelliklerin Rolü”, **Anadolu Araştırmaları X**, 21-30.
- Atalay, İ. (1978). **Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 543, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 91, Araştırma Kitapları serisi No: 81, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Atalay, İ. (1992). **Türkiye Coğrafyası**, Bornova-İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi
- Bahar, H. (1991). “*Tsauria Bölgesi Tarihi*”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Konya.
- Bahar, H. (2010). **Eskiçağ Uygarlıkları**, Konya, KömenYayınları.
- Baydur, N. (1970). **Kültepe (Kanes) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, (En eski çağlardan İ.S. 395 yılına kadar)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi edebiyat Fakültesi Yayınları No.1519.
- Durmuş, İ. (1993). **Sakalar (İskitler)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 141, Seri III, Sayı: B-8.
- Ertem, H. (1973). **Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Yer Adları Dizini**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 230
- Güney, E. (2004). **Türkiye Hidrocoğrafyası**, İstanbul, Çantay Kitabevi.
- Herodotos, **Herodot Tarihi (Çeviren: M. kmen)** İstanbul, (Üçüncü Basım). Remzi Kitabevi.
- Homeros, **İlyada (Çeviren: Azra Erhat- A.Kadir)** İstanbul, (13. Basım) Can Yayınları.
- İplikçioğlu, B. (1990). **Eskiçağ Tarihinin Anahatları I**, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 486, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 20, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1997). **Eskibatu Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koroğlu, K. (2002). “*Demir Çağ’nda Yukarı Dicle Bölgesi*”, **Anadolu Araştırmaları XVI**, İstanbul, 449-475.
- Ksenophon, **Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)**, (Çeviren: T.Gökçol, İstanbul.
- Livius, **From the Founding of the City**, (Çeviren: B.O. Foster), London.
- Memiş, E. (1990). **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 77, Eğitim Fakültesi Yayınları No: 17.
- Memiş, E. (2005). **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Konya, Çizgi Kitabevi.
- Monte del, F.G-Tischler, J. (1978). **Répertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI, Die Orts-und Gewässernamen der Hethitischen Texte**, Wiesbaden.
- Pausanias, **Description of Greece**, (Çeviren: W.H.S. Jones), London.
- Ramsay, W.M. (1960). **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, (Çeviren: M. Pektaş), İstanbul.,
- Sagona, C. (2004). “*Did Xenophon Take The Aras High Road? Observations on The Historical Geography of North-East Anatolia*” **Ancient Near Eastern Studies A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney**, Edited by A. Sagona., Peeters, 299-333.
- Sevin, V. (1982a). “*Frygler*” **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2**, 247-275.
- Sevin, V. (1982b). “*Lydiahlılar*” **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2**, 276-308.
- Sevin, V. (1998). “*Tarihsel Coğrafya, Güzel Atlar Ülkesi*”, **Kapadokya**, İstanbul, Mas Matbaacılık, 44-61.
- Sevin, V. (2007). **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)**, (Çeviren: Prof. Dr. A. Pekman) İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tekin, O. (1998a). **Eski Yunan Tarihi**, İstanbul: (2. Baskı) İletişim Yayınları.
- Tekin, O. (1998b). “*MÖ IV.-VI. Yüzyıllar: Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Döneminde Kappadokia Krallığı, Krallar ve Sikkeler*”, **Kapadokya**, İstanbul, Mas Matbaacılık, 198-209.
- Tekin, O. (2008). **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Umar, B. (1993). **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- Ünal, A. (1989). “*Orta ve Kuzey Anadolu’nun M.Ö. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar*” **Akurgal’a Armağan Anadolu (Anatolia) XXII**, Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi.

Yücel, T. (1958). "Kızılırmak'ın Rejimi ve Hirfanlı Barajı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* cilt: 16, sayı: 1-2, Ankara, 109-141.

Figür 1. Nehirler ve Bölgeler, (Sevin, 2007; 11)